

УДК 376.58

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ ВІДПОВІДНО ДО ВИМОГ РИНКУ ПРАЦІ

Пахомов І. В.

старший викладач кафедри педагогіки, психології та менеджменту Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти,
ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, м. Біла Церква, Україна
ORCID: 0000-0002-6101-9384

FORMATION OF MORAL VALUES OF PROFESSIONAL (VOCATION-TECHNICAL) EDUCATION ACQUIRES IN ACCORDANCE WITH THE REQUIREMENTS OF THE LABOR MARKET

Pakhomov I. V.

Senior Lecturer of the Department of Pedagogy, Psychology and Management of the Bila Tserkva Institute of Continuous Professional Education,
«University of Education Management» National Academy of Sciences of Ukraine, Bila Tserkva, Ukraine

У статті описуються результати застосування програми формування моральних цінностей серед засуджених здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, яка базується на засадах притчотерапії та екзистенційної психології. Досліджувані були об'єднані у три групи: перша (експериментальна) — які брали участь у програмі формування моральних цінностей та одночасно здобували професійну (професійно-технічну) освіту, друга (перша контрольна) — які тільки здобували освіту, третя (друга контрольна) — які не брали участь у програмі формування моральних цінностей та не здобували освіту. Особливості ціннісної сфери опитаних діагностувалися за допомогою тесту термінальних та інструментальних цінностей Мілтона Рокіча, який дозволяє визначити ранги кожної з 18 термінальних та 18 інструментальних цінностей особистості. Найбільш значущою для респондентів усіх груп є така термінальна цінність, як «матеріально забезпечене життя», а найменш значущою — цінність «творчість». Найбільш значущими для них є наступні інструментальні цінності: «уміння мислити», «стриманість» та «тверда воля»; а найменш значущими — «дисциплінованість» та «акуратність». Зроблено висновок про тісний зв'язок між усіма аналогічними моральними цінностями респондентів контрольних груп, чого не виявлено у осіб експериментальної групи. В усіх групах досліджуваних виявлені взаємопов'язані цінності: «активне життя» та «життєва мудрість»; «творчість» та «впевненість у собі»; «дбайливість» та «працьовитість». Тільки у осіб експериментальної групи відбулися істотні зміни в ієрархії моральних цінностей: вони збільшили свою значущість, що свідчить про ефективність програми, чого не відбулося у осіб контрольних груп. Також виявлено значущі відмінності між кластерами моральних цінностей осіб експериментальної групи, чого не виявлено у представників контрольних груп. Виявлено значущі відмінності між кластерами цінностей представників експериментальної групи до та після програми, чого не виявлено між кластерами цінностей представників контрольних груп. У кожній групі респондентів є кластери «Сімейні цінності» (цінності «відповідальність» та «дбайливість»), «Базові цінності» (цінність «матеріально забезпечене життя») та «Активне життя» (цінності «цікава робота», «працелюбність» та «творчість»). У кожній групі засуджених є фактор «Базові цінності» (цінність «матеріально-забезпечене життя»), майже у кожній: «Сімейні цінності» (цінність «дбайливість»), «Професійні цінності» (цінності «цікава робота», «дисциплінованість» та «відповідальність») та «Етичні цінності» (цінність «чесність»). В результаті залучення здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти експериментальної групи до корекційної програми «Моральні цінності» у них відбулися значущі зміни в ієрархії цінностей, чого не відбулося у осіб контрольних груп (в т. ч. тих, хто здобуває професійно-технічну освіту), що свідчить про ефективність програми у напрямку формування моральних цінностей.

Ключові слова: моральні цінності, здобувачі професійної (професійно-технічної) освіти, притчотерапія, екзистенційна психотерапія, тренінгова програма.

The article describes the results of the application of the program of formation of moral values of convicted students of professional (vocational and technical) education, which is based on the principles of parable therapy and existential psychology. The subjects were divided into three groups: the first (experimental) — those who participated in the program of formation of moral values and at the same time received professional (vocational and technical) education, the second (first control) — those who only received education, the third (second control) — who did not participate in the moral values formation program and did not receive an education. Peculiarities of the value sphere of the interviewees were diagnosed using Milton Rokich's test of terminal and instrumental values, which allows determining the ranks of each of the 18 terminal and 18 instrumental values of an individual. The most significant for respondents of all groups is such a terminal value as "materially provided life", and the least significant is the value "creativity". The most significant for them are the following instrumental values: "ability to think", "restraint" and "firm will"; and "discipline" and "accuracy" are the least significant. It was concluded that there is a close connection between all similar moral values of the respondents of the control groups, which was not found in the subjects of the experimental group. Interrelated values were found in all groups of subjects: "active life" and "life wisdom"; "creativity" and "self-confidence"; "care" and "hard work". Only the individuals of the experimental group experienced significant changes in the hierarchy of moral values: they increased in importance, which indicates the effectiveness of the program, which did not occur in the individuals of the control groups. Significant differences were also found between the clusters of moral values of individuals in the experimental group, which was not found in the representatives of the control groups. Significant differences were found between the value clusters of representatives of the experimental group before and after the program, which was not found between the value clusters of representatives of the control groups. In each group of respondents there are clusters "Family values" (values "responsibility" and "caring"), "Basic values" (value "materially provided life") and "Active life" (values "interesting work", "hardworking" and "art"). In each group of convicts there is a factor "Basic values" (value "materially secure life"), almost in each: "Family values" (value "caring"), "Professional values" (values "interesting work", "discipline" and "responsibility") and "Ethical values" ("honesty" value). As a result of the involvement of vocational (vocational and technical) education recipients of the experimental group in the correctional program "Moral values", significant changes in the hierarchy of values occurred in them, which did not occur in the individuals of the control groups (including those receiving vocational and technical education), which testifies to its effectiveness in the direction of the formation of moral values.

Keywords: moral values, vocational (vocational and technical) education, parable therapy, existential psychotherapy, training program.

Важливою проблемою, особливо у воєнний час, є формування позитивних моральних цінностей особистості. Серед soft skills, які роботодавці хочуть бачити у працівниках, крім стресостійкості, комунікабельності, здатності навчатися, важливе місце займають моральні цінності: чесність, порядність, дисциплінованість, вихованість тощо.

Особливо це стосується учнівської молоді, у якій відбувається активне формування особистості, насамперед її спрямованості, чільне місце у якій займає ціннісно-сміслова сфера. Значна частина учнівської молоді (понад 0,2 млн. осіб) здобуває професійну (професійно-технічну) освіту у понад 700 закладах. Переважна їх більшість юнацького віку (16-18 років), коли інтенсивно формується спрямованість особистості: цілі, переконання, мотиви, цінності, ідеали тощо. Тому цей віковий період є сенситивним для формування ціннісно-сміислової сфери особистості.

Але деяка частка здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти є особами середнього віку. Вони раніше з певних причин не здобули професійну (професійно-технічну) освіту. Деякі з них мають вищу освіту, але не можуть знайти роботу по спеціальності, або мають роботу, але їх не влаштовує заробітна плата чи інші умови праці. Частина таких здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти здобувають її у місцях позбавлення волі у навчальних центрах. Саме такі здобувачі освіти і були респондентами цього дослідження.

Проблемами формування загальнолюдських гуманістичних морально-етичних цінностей займалися такі провідні вітчизняні психологи та педагоги, як: І. Бех, М. Боришевський, Л. Гридковець, О. Климишин, О. Палагнюк, О. Цукур та інші. Серед закордонних вчених варто назвати: А. Адлера, Р. Інглхарда, Ф. Клакхона, А. Маслоу, Г.

Олпорта, Д. Рімена, М. Рокича, У. Томаса, С. Томкінса, Е. Фромма, В. Франкла, Г. Хофстеде, Ш. Шварца, Е. Шпрангера та інших.

Ринок праці ставить певні вимоги до моральних цінностей кандидатів на посади. Насамперед, це корпоративні, етичні та професійні цінності особистості, які входять до поняття soft skills. Ці питання досліджували: В. Близнюк, Г. Кабаченко, І. Краско, В. Кулішов, Л. Яценко, Т. Павлюк, М. Судаков Л. Лісогор, О. Томчук та інші.

Особливості ціннісно-сміислової сфери здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти досліджували: С. Алексеева, І. Волощук, В. Дем'янюк, Д. Закатнов, О. Лисенко та інші. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій засуджених в місцях позбавлення волі (в т. ч. здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти) досліджувала низка вітчизняних науковців: Б. Головкін, Я. Наваліяна, Н. Греса, В. Кравцова, І. Лисенко, І. Пахомов, С. Кушнарьов, О. Недибалюк, Л. Федоренкова, Т. Харченко, Л. Шевченко та інші.

Серед закордонних науковців, які досліджували цю проблему, варто назвати: М. Bessi (Німеччина), M. Dye, R. Aday, L. Farney & J. Raley (США), M. Hallett & B. Johnson (США), J. Hausam, R. Lehmann & K. Dahle (США), W. Many (Великобританія), O. Mandhouj, H. Aubin., A. Amirouche, N. Perroud & P. Huguelet (Франція), M. Miller, S. Lindsey, J. Kaufman (Німеччина), M. Novo, A. Pereira, M. Vazquez & B. Amado (Іспанія), D. Phillips (США), M. Rigsby (Великобританія), S. Young, B. Johnson, J. Hays, M. Hallet & G. Duwe (Ангола), M. Young, J. Gartner, T. O'Connor, D. Kevin, N. Wright (США).

Але формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, які є засудженими і знаходяться у місцях позбавлення волі ще не були об'єктом наукового дослідження.

Мета дослідження полягала в аналізі ціннісно-сміислової сфери моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної), які є засудженими і знаходяться у місцях позбавлення волі.

Завдання дослідження:

– дослідити моральні цінності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, які є засудженими і знаходяться у місцях позбавлення волі, та які беруть участь у програмі формування моральних цінностей (до та після проходження Програми);

– дослідити моральні цінності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, які є засудженими і знаходяться у місцях позбавлення волі, та які не беруть участі у програмі формування моральних цінностей (до та після здобуття відповідної освіти у навчальному центрі установи);

– дослідити моральні цінності засуджених у місцях позбавлення волі, які не беруть участі жодній програмі (до та після відбуття кількох років позбавлення волі в установі).

Дослідження проводилося в три основних етапи:

– на першому етапі було здійснено аналіз психологічних наукових джерел за темою дослідження з метою виявлення теоретичних і практичних підходів до особливостей ціннісних орієнтацій різних категорій здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти (злочинів та законслухняних громадян, неповнолітніх та дорослих, чоловіків та жінок), обґрунтована актуальність дослідження, визначено мету та основні методи дослідження;

– на другому етапі було уточнено структуру і зміст ціннісних орієнтацій здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, проведено експериментальні дослідження з метою визначення ієрархії їх значущості;

– на третьому етапі було завершено експериментальні дослідження, узагальнено і систематизовано отримані результати, впроваджено розроблені сучасні підходи до розвитку моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти у процесі їх ресоціалізації у Білоцерківській виправній колонії.

Особливості програми формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти ми охарактеризували у попередній статті [3]. Вона побудована на засадах екзистенційної психології та притчотерапії. Її зміст відображає сучасні тенденції з формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, містить інформацію щодо сутності цих цінностей, методики організації та проведення тренінгових занять в умовах сучасного закладу професійної (професійно-технічної) освіти на засадах компетентнісного підходу [1].

Програма розроблена на засадах екзистенційної психотерапії та притчотерапії, кількість прихильників практичного застосування яких останніми роками в Україні значно зросло. Це

пояснюється, передусім, їх результативністю, завдяки якому за відносно короткий термін відбуваються позитивні зміни у поведінці людини. Як зазначає В. Суліцький [2, с. 47], використання притч у психологічній практиці повинно відповідати вимогам логічного співвідношення її змісту потребам і запитам клієнта; доцільності в контексті ситуації; легкості у сприйнятті інформації; мінімальної кількості подій і їх учасників; наявності моралі, що відповідає темі консультування. Також, треба враховувати вік клієнта, його освітній рівень, індивідуальні психологічні особливості, релігійні переконання, світогляд тощо.

Зміст Програми складається з 13 тем, майже усі з яких відповідають певним моральним цінностям: «Цінності», «Ціннісний вибір», «Життя», «Щастя», «Сім'я», «Свобода», «Любов», «Дружба», «Праця», «Час», «Самовдосконалення», «Батьківщина» та «Підсумки». Кожне з занять відображає певну моральну цінність. Кожне заняття має певну структуру: вступна частина, знайомство, правила роботи, очікування, основна частина та рефлексія (підбиття підсумків).

Основна форма проведення заняття — тренінг, що дозволяє учасникам обмінюватися інформацією з іншими у групі, вчитися висловлювати свою думку, розвивати та відпрацьовувати на практиці необхідні навички. Групова робота в межах тренінгу реалізується у різних формах, що охоплюють інформаційні повідомлення та презентації ведучого, пошук творчих ідей за допомогою «мозкового штурму», бесіди та обговорення, роботу в групах, рольові ігри. Також можливе застосування інших форм роботи, що дають учасникам можливість закріпити здобуті теоретичні знання на практиці. Вибір форми залежить від особливостей конкретної групи та можливостей ведучих.

Дослідження моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти здійснювалося за допомогою методики М. Рокіча (адаптація А. Гоштаутаса, А. Семенова, В. Ядова та Д. Леонтьєва). Методика дозволяє респондентам ранжувати термінальні та інструментальні цінності особистості. Обстеження краще проводити індивідуально, але можливо і групове тестування. Респондентам пред'являлися два списки цінностей (по 18 у кожному) на аркушах паперу в алфавітному порядку. У списках випробуваний присвоює кожній цінності ранговий номер. Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

До термінальних цінностей відносилися наступні: життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом); здоров'я (фізичне і психічне); цікава робота; краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві); любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною); матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів); наявність хороших і вірних друзів; суспільне покликання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі); пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальне розвиток); продуктивна життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей); розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення); розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків); свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках); щасливе сімейне життя; щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому); творчість (можливість творчої діяльності) та впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч; сумнівів).

Ці термінальні цінності особистості можна об'єднати в окремі групи:

1. Конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) — абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість).

2. Цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість, активне діяльне життя) — цінності особистого життя (здоров'я, любов, друзі, розваги, сімейне життя).

3. Індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, активне діяльне життя, розваги, впевненість у собі, матеріально забезпечене життя) — цінності міжособистісних відносин (друзі, сімейне життя, щастя інших).

4. Активні цінності (свобода, активне діяльне життя, продуктивне життя, цікава робота) — пасивні цінності (краса природи і мистецтва, впевненість у собі, пізнання, життєва мудрість) (рис. 1).

Рис. 1. Структура термінальних цінностей особистості

До інструментальні цінностей належать: акуратність (охайність, вміння тримати в порядку речі, порядок у справах); вихованість (гарні манери); високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання); життєрадісність (почуття гумору); старанність (дисциплінованість); незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче); непримиренність до недоліків у собі та інших; освіченість (широта знань, висока загальна культура); відповідальність (почуття боргу, вміння тримати своє слово); раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення); самоконтроль (стриманість, самодисципліна); сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів; тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами); терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани); широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички); чесність (правдивість, щирість); ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі); чуйність (дбайливість).

Ці інструментальні цінності особистості можна об'єднати у наступні групи:

1. Етичні цінності (чесність, непримиренність до недоліків) — цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність) — цінності професійної самореалізації (відповідальність, тверда воля, дисциплінованість).

2. Індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля) — конформістські цінності (дисциплінованість, самоконтроль, відповідальність) — альтруїстичні цінності (терпимість, чуйність, широта поглядів).

3. Цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиренність до недоліків, сміливість, тверда воля) — цінності прийняття інших (терпимість, чуйність, широта поглядів).

4. Інтелектуальні цінності (освіченість, раціоналізм, самоконтроль) — цінності безпосередньо-емоційного світосприйняття (життєрадісність, чесність, чуйність) (рис. 2).

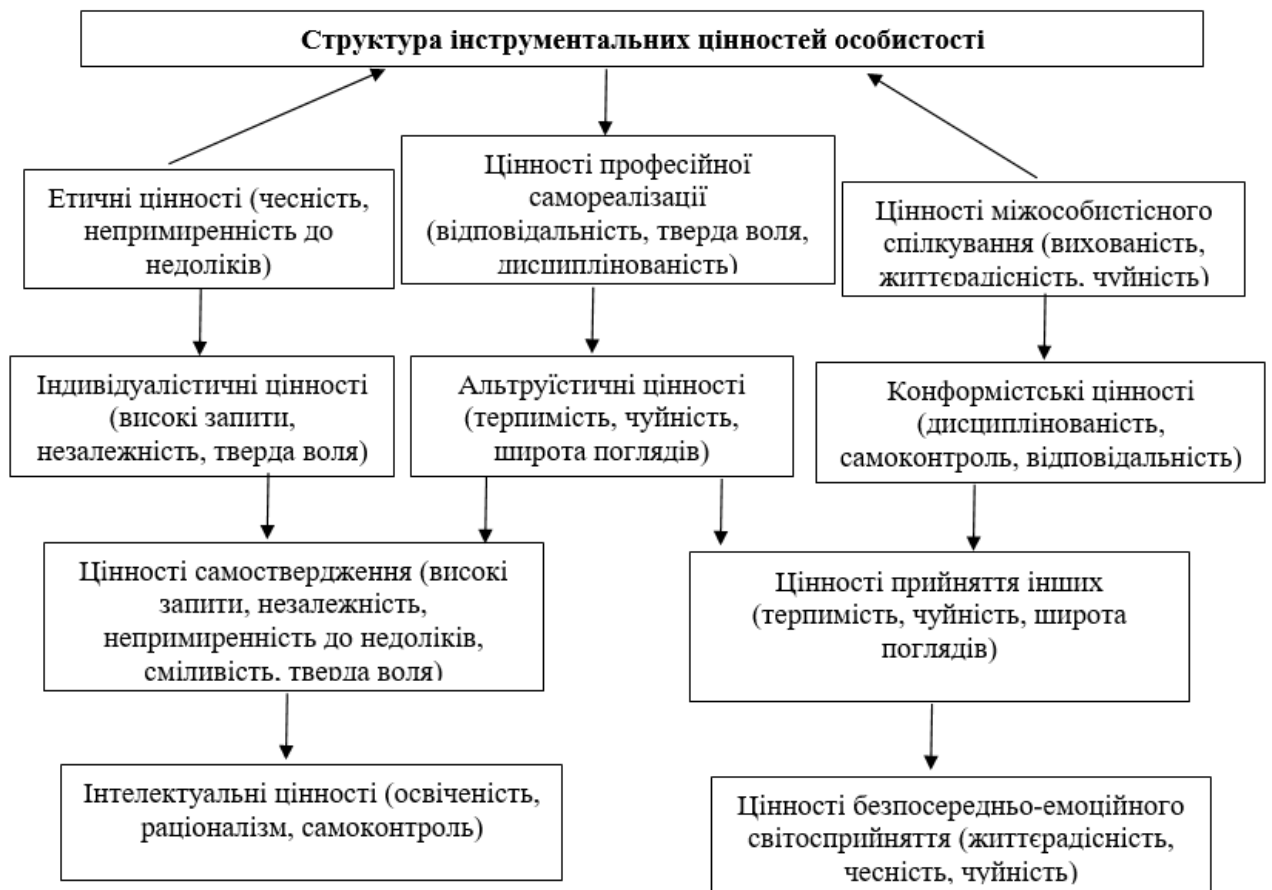

Рис. 2. Структура інструментальних цінностей особистості

В процесі дослідження ми поділяли респондентів на три групи, одна з яких була експериментальна (ЕГ) та дві контрольні (КГ1 та КГ2). До ЕГ входили засуджені до позбавлення волі, які не тільки здобувають професійну (професійно-технічну) освіту у навчальному центрі при установі виконання покарань, але й беруть участь у програмі формування моральних цінностей (53 особи, ЕГ1 — до проходження програми, ЕГ2 — після).

До КГ1 входили засуджені до позбавлення волі, які здобувають професійну (професійно-технічну) освіту у навчальному центрі, але не беруть участі у програмі формування моральних цінностей (50 осіб, КГ11 — на початку здобуття освіти, КГ12 — після її здобуття).

До КГ2 входили засуджені до позбавлення волі, які не здобувають освіти і не беруть участь у програмі формування моральних цінностей (45 осіб, КГ21 — на початку відбування покарання, КГ22 — через кілька років відбування покарання).

Для проведення констатувального етапу дослідження була розроблена анкета, яка містила 10 питань. Метою опитування було визначити соціально-демографічні характеристики досліджуваних здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти. Анкетування показало, що незважаючи на те, що переважна більшість опитаних (81,1 % ЕГ, 82,0 % КГ1 та 82,2 % КГ2) мають професію (як правило, робітничу), лише третина їх (39,6 %, 42,0 % та 44,4 % відповідно) постійно працювали на волі, і лише третина їх (34,0 %, 34,0 % та 40,0 % відповідно) прагнуть працевлаштуватися після звільнення. Серед досліджуваних лише деякі (3,8 % ЕГ, 4,0 % КГ1 та 6,7 % КГ2) мають вищу освіту, а значна їх частка (18,9 %, 20,0% та 15,6% відповідно) — неповну середню. Серед основних планів після звільнення: здобути освіту та професію (37,7 %, 40,0 % та 15,6 % відповідно), влаштуватися на роботу (34,0 %, 34,0 % та 40,0 % відповідно) (табл. 1).

Таблиця 1. Соціально-демографічні особливості здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти

Дослідницька група	Наявність професії (%)	Працювали до засудження (%)	Освіта (%)
--------------------	------------------------	-----------------------------	------------

	Мають	Не мають	Постійно	Епізодично	Не працювали	Неповна середня	Середня	Середня спеціальна	Вища
ЕГ	0	100	40	40	20	19	77	0	4
КГ1	82	18	42	39	19	20	23	53	4
КГ2	82	18	44	41	15	16	27	50	7

Серед термінальних цінностей найбільш значущими для здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти усіх досліджуваних груп на констатувальному етапі дослідження є: здоров'я (1 ранг), матеріально забезпечене життя (2 ранг), свобода (3 ранг), вірні, гарні друзі (4 ранг), життєва мудрість (5 ранг) та розваги (6 ранг) (табл. 2).

Враховуючи те, що переважна більшість опитаних ЕГ, КГ1 та КГ2 на волі зловживали алкоголем (73,6 %, 66 % та 71,1 % відповідно), а деякі вживали наркотики (13,2 %, 12,0 % та 13,3 % відповідно), здоров'я є найбільш значущою термінальною цінністю для них. Більшість респондентів (60,4 %, 58,0 % та 55,6 % відповідно) постійно не працювали на волі, тому гроші є другою за значущістю для них цінністю. На третьому місці стоїть цінність свободи, якої позбавлені всі засуджені. Саме ізоляцію від родини і суспільства значна їх частка (50,9 %, 42,0 % та 20,0 % відповідно) вважають найбільшим негативним чинником позбавлення волі.

Четверте місце серед термінальних цінностей опитаних ЕГ, КГ1 та КГ2 на констатувальному етапі дослідження посідають друзі. Як правило, коли людину ув'язнюють, друзі з волі відмовляються від неї, тому вона шукає їх у виправному закладі. Тому серед головних чинників, які допомагають їм долати прізонізацію, значна частка респондентів (17,0 %, 20,0 % та 20,0 % відповідно) називають спілкування з іншими засудженими. В установі переважна більшість засуджених об'єднуються в малі неформальні групи (так звані «сім'ї»), члени яких разом мешкають, працюють, відпочивають, діляться посилками та передачами, активно спілкуються та допомагають один одному. Звичайно, сім'ї об'єднують засуджених зі схожим соціальним статусом: високим (помічники адміністрації, так звані «козли» або негативні засуджені, так звані «блатні»), середнім (так звані «мужики») або низьким (так звані «опущені»).

На п'ятому місці серед термінальних цінностей представників ЕГ, КГ1 та КГ2 на констатувальному етапі дослідження знаходиться життєва мудрість. Її обирали, як правило, особи зрілого віку, яких серед опитаних майже половина (48,7 %, 42,0 % та 44,0 % відповідно). Шосте місце серед термінальних цінностей опитаних займають розваги. Вона більш значуща для осіб молодого віку, яких небагато (7,6 %, 8,0 % та 8,8 % відповідно), але для інших опитаних також важлива. В установі більшість засуджених не залучаються до корисної діяльності (праці, навчання, виховної та психологічної роботи), тому важливе значення має організація їх змістовного дозвілля (спортивні та культурні заходи, робота гуртків та секцій). **Тому серед головних чинників, які допомагають їм долати прізонізацію, більшість опитаних вказали телебачення (34,0 %, 12,0 % та 15,6 % відповідно), літературу (17,0 %, 12,0 % та 6,7 % відповідно) та спорт (3,8 %, 8 % та 6,7% відповідно).** Причому спорт обирають, як правило, молоді особи, літературу та телебачення — особи середнього та зрілого віку.

Індиферентними термінальними цінностями для осіб усіх груп на констатувальному етапі дослідження є: впевненість у собі (7 ранг), продуктивне життя (8 ранг), активне життя (9 ранг), цікава робота (10 ранг), любов (11 ранг), краса природи, мистецтва (12 ранг) (табл. 2).

На значущість впевненості у собі, активного та продуктивного життя вказали, як правило, молоді особи та особи, які належать до активу відділення соціально-психологічної служби (старші днювальні, днювальні, бригадири), яких небагато (7,6 % та 15,1 % в ЕГ, по 8,0 % у КГ1, 8,8 % та 15,6 % в КГ2). Також для осіб молодого та середнього віку важливим є наявність не будь-якої, а саме цікавої роботи. Незважаючи на те, що усі особи ЕГ та КГ1 здобувають професійну (професійно-технічну) освіту, а переважна більшість осіб КГ2 (82,2 %) мають професію, лише третина їх (34,0 %, 34,0 % та 40,0 % відповідно) прагнуть працевлаштуватися після звільнення.

На значущість любові вказали, як правило, молоді особи, яких в ЕГ, КГ1 та КГ2 небагато (7,6 %, 8,0 % та 8,8 % відповідно). Краса природи та мистецтва не є значущою для осіб ЕГ та КГ1, оскільки в установі виконання покарань вони позбавлені можливості доступу до неї.

До незначущих термінальних цінностей респонденти усіх груп віднесли: суспільне визнання (13 ранг), щасливе сімейне життя (14 ранг), пізнання, інтелектуальний розвиток (15 ранг), розвиток (16 ранг), творчість (17 ранг), щастя інших (18 ранг) (табл. 2).

Суспільне визнання більш значуще для молодих осіб та осіб, які належать до активу відділення соціально-психологічної служби (старші днювальні, днювальні, бригадири), яких небагато (7,6 % та 15,1 % в ЕГ, по 8,0 % в КГ1, 8,8 % та 15,6 % в КГ2). Враховуючи те, що лише незначна частка осіб ЕГ, КГ1 та КГ2 одружені (11,3 %, 22,0 % та 24,4 % відповідно), а більшість їх (73,6 %, 66,0 %, 64,4 % відповідно) — розлучені, сім'я не є для них значущою цінністю. Цінності пізнання та розвитку також не є важливими для опитаних, серед яких лише деякі (3,8 %, 4,0 %, 6,7 % відповідно) мають вищу освіту, а значна їх частка (18,9 %, 20,0 %, 15,6 %) — неповну середню.

В установі виконання покарань лише деякі засуджені залучені до творчості (музиканти, художники), які не належать до ЕГ та КГ1, тому цінність творчості для них не актуальна. На останньому місці у осіб ЕГ та КГ1 знаходиться така термінальна цінність, як «щастя інших», що свідчить про їх егоїстичну спрямованість.

Таблиця 2. Термінальні цінності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти на констатувальному етапі дослідження (ранг)

Термінальна цінність	Група		
	ЕГ	КГ1	КГ2
Активне, діяльне життя	9	9	9
Життєва мудрість	7	7	7
Здоров'я	1	1	1
Цікава робота	10	10	10
Краса природи, мистецтва	13	13	13
Любов	14	14	14
Матеріально забезпечене життя	2	2	2
Вірні, гарні друзі	4	4	4
Суспільне визнання	12	12	12
Пізнання, інтелектуальний розвиток	15	15	15
Продуктивне життя	8	8	8
Розвиток	16	16	16
Розваги	6	6	6
Свобода	3	3	3
Щасливе сімейне життя	14	14	14
Щастя інших	18	18	18
Творчість	17	17	17
Впевненість у собі	7	7	7

Таким чином, найбільш значущими для опитаних усіх груп на констатувальному етапі дослідження є такі термінальні цінності, як: здоров'я, матеріально забезпечене життя, свобода, вірні друзі, життєва мудрість та розваги. Менш значущими для них є: впевненість у собі, продуктивне життя, активне життя, цікава робота, любов, краса природи та мистецтва. Найменш значущими для них є: суспільне визнання, щасливе сімейне життя, пізнання, розвиток, творчість та щастя інших.

Серед інструментальних цінностей опитаних усіх груп на констатувальному етапі дослідження найбільш значущими є: високі запити (1 ранг), уміння мислити (2 ранг), стриманість (3 ранг), сміливість у відстоюванні своєї думки (4 ранг), широта поглядів (5 ранг), тверда воля (6 ранг) (табл. 3).

На високі запити вказали насамперед особи молодого віку та особи, які належать до активу відділення соціально-психологічної служби (старші днювальні, днювальні, бригадири) (7,6 % та 15,1 % відповідно у ЕГ, по 8,0 % у КГ1, 8,8 % та 15,6 % у КГ2). Серед

основних планів респондентів після звільнення з установи виконання покарань: влаштуватися на роботу (34,0 %, 34,0 % та 40,0% відповідно), налагодити відносини з рідними (28,3 %, 26,0 %, 14,4 % відповідно), у КГ2 — здобути освіту та професію (40,0 % та 15,6 % відповідно). Усі особи ЕГ та КГ1 вже здобувають професійну (професійно-технічну) освіту та робітничу професію, тому планів здобути їх на волі не мають. Надзвичайно цінують засуджені ЕГ та КГ1 і уміння логічно мислити, бути стриманими, сміливими, вольовими та мати широкий світогляд. Саме ці якості визначають лідерство в середовищі засуджених.

Індиферентними термінальними цінностями для опитаних усіх груп на констатувальному етапі дослідження є: чесність (7 ранг), працьовитість (8 ранг), дбайливість (9 ранг), освіченість (10 ранг), відповідальність (11 ранг) та життєрадісність (12 ранг) (табл. 3).

Враховуючи, що всі досліджувані засуджені за злочини, цінність чесності для них не є значущою. Щодо працьовитості, незважаючи на те, що усі особи ЕГ та КГ1 лише здобувають професію, а більшість осіб КГ2 (82,2 %) її мають, меншість їх (39,6 % ЕГ, 42,0 % КГ1 та 44,4 % КГ2) постійно працювали на волі, і лише третина (34,0 %, 34,0 % та 40,0 % відповідно) прагнуть працевлаштуватися після звільнення.

Більшість осіб ЕГ, КГ1 та КГ2 не звикли дбати про інших: лише незначна їх частка одружені (11,3 %, 22,0 % та 24,4 % відповідно), а переважна більшість (73,6 %, 66,0 % та 64,4 % відповідно) — розлучені. Освіченість також не є значущою цінністю для більшості респондентів враховуючи, що вищу освіту мають лише декілька осіб (3,8 %, 4,0 % та 6,7 % відповідно), а значна частка (18,9 %, 20,0 % та 15,6 %) — неповну середню.

Така інструментальна цінність, як відповідальність, не є важливою для більшості опитаних, які не хочуть відповідати за власні вчинки, Життєрадісність також не є значущою цінністю для засуджених, які знаходяться в умовах соціальної депривації, що призводять до розвитку негативних психічних станів.

До незначущих інструментальних цінностей осіб усіх груп на констатувальному етапі дослідження віднесли: незалежність (13 ранг) непримиренність до недоліків (13 ранг), дисциплінованість (14 ранг), акуратність (15 ранг), вихованість (18 ранг), толерантність (17 ранг) (табл. 3).

Незалежність є незначущою цінністю для осіб ЕГ, КГ1 та КГ2, які знаходяться в умовах прізонізації, що призводять до максимальної їх залежності від адміністрації установи виконання покарань та активу засуджених (як формального, так і неформального). Непримиренність до недоліків (як власних, так і інших людей), не характерна для цих осіб, які намагаються виправдовувати власні негативні вчинки і не втручати у справи інших, про що свідчить низький рівень визнання ними провини у скоєному злочині (повністю визнають — 17,0 %, 18,0 % та 17,8 % відповідно).

Дисциплінованість та акуратність також є незначущими інструментальними цінностями для більшості осіб ЕГ, КГ1 та КГ2, які звикли виконувати правила поведінки установи виконання покарань лише під контролем адміністрації. Найменш значущими для них є цінності вихованості та толерантності. Переважна більшість опитаних виховувалися у негативному оточенні (79,2 %, 78,0 % та 77,8 % відповідно), а також багато років провели в умовах криміногенного середовища на волі та у пенітенціарних установах, де вихованість та толерантність не заохочуються.

Таблиця 3. Інструментальні цінності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти на констатувальному етапі дослідження (ранг)

Інструментальна цінність	Ранг		
	ЕГ	КГ1	КГ2
Акуратність	15	15	15
Вихованість	18	18	18
Високі запити	3	3	3
Життєрадісність	10	10	10
Дисциплінованість	14	14	14
Незалежність	12	12	12

Непримиренність до недоліків	13	13	13
Освіченість	10	10	10
Відповідальність	9	9	9
Уміння мислити	1	1	1
Стриманість	2	2	2
Сміливість у відстоюванні своєї думки	2	2	2
Тверда воля	4	4	4
Толерантність	17	17	17
Широта поглядів	4	4	4
Чесність	6	6	6
Працьовитість	7	7	7
Дбайливість	8	8	8

Таким чином, для опитаних усіх груп на констатувальному етапі дослідження найбільш значущими інструментальними цінностями є: високі запити, уміння мислити, стриманість, сміливість у відстоюванні власної думки, широта поглядів та тверда воля. Менш значущими є: чесність, працьовитість, дбайливість, освіченість, відповідальність та життєрадісність. Найменш значущі для них є: незалежність, непримиренність до недоліків, дисциплінованість, акуратність, вихованість та толерантність.

З метою перевірки значень термінальних та інструментальних цінностей опитаних усіх груп на нормальність розподілу застосовувався критерій Колмогорова-Смірнова. Якщо його значущість перевищує 0,05 — приймається нульова гіпотеза (розподіл є нормальним), якщо вона менше чи дорівнює 0,05 — приймається альтернативна гіпотеза (розподіл є відмінним від нормального). Значущість майже всіх показників критерію Колмогорова-Смірнова для термінальних та інструментальних цінностей осіб усіх груп не перевищує 0,05, тому для встановлення значущих відмінностей між незалежними чи залежними вибірками доцільно застосовувати непараметричні критерії (табл. 4).

Таблиця 4. Показники критерію Колмогорова-Смірнова для термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти на констатувальному етапі дослідження

Цінність	ЕГ	КГ1	КГ2
Активне, діяльне життя	1,8**	1,9**	3,0**
Життєва мудрість	1,4*	2,8**	1,6*
Здоров'я	2,2**	3,7**	3,1**
Цікава робота	1,3	2,5**	1,8**
Краса природи, мистецтва	0,8	1,5*	1,8**
Любов	1,7**	1,7**	1,8**
Матеріально забезпечене життя	2,4**	1,6**	1,3
Вірні, гарні друзі	1,5*	2,0**	0,9
Суспільне визнання	1,2	1,7**	1,3*
Пізнання, інтелектуальний розвиток	1,8**	1,4	1,0
Продуктивне життя	2,5**	1,5*	1,6*
Розвиток	1,0	1,4	2,0**
Розваги	2,2**	1,6**	1,7**
Свобода	2,2**	1,5*	2,3**
Щасливе сімейне життя	1,5	1,7**	1,3
Щастя інших	3,9**	1,8**	1,5*
Творчість	2,2**	3,1**	2,3**
Впевненість у собі	3,4**	3,1**	2,6**
Акуратність	1,6*	1,6*	2,1**
Вихованість	2,9**	2,1**	1,8**
Високі запити	2,4**	2,2**	1,5*

Життєрадісність	3,2**	1,9**	1,4*
Дисциплінованість	2,1**	2,8**	1,5*
Незалежність	2,2**	3,0**	1,3
Непримиренність до недоліків	1,8**	1,2	1,7**
Освіченість	1,1	2,1**	1,7**
Відповідальність	1,2	1,4**	1,6*
Уміння мислити	1,5*	1,1	1,5*
Стриманість	1,0	1,2	1,9**
Сміливість у відстоюванні своєї думки	1,8**	1,4*	1,7**
Тверда воля	1,2	1,1	2,1**
Толерантність	1,6*	1,3	1,5*
Широта поглядів	1,2	1,4*	2,6**
Чесність	1,3	2,0**	2,7**
Працьовитість	1,2	2,9**	2,7**
Дбайливість	1,5*	2,8**	2,5**

** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$

З метою встановлення зв'язку між термінальними та інструментальними цінностями респондентів усіх груп на констатувальному етапі дослідження, а також їх віком та кількістю судимостей був проведений кореляційний аналіз. Враховуючи, що значущість цінності визначається її рангом, ми застосовували коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. За значенням коефіцієнту рангової кореляції Спірмена (КК) можна виділити кілька груп цінностей респондентів усіх груп на констатувальному етапі дослідження: «Базові цінності», «Цінності активного життя», «Естетичні цінності» та «Професійні цінності».

До групи «Базові цінності» входили цінності, які мають тісний зв'язок з цінністю «свобода»: сім'я (КК=0,69 в КГ1), щастя інших (0,62 в КГ1) та друзі (-0,66 в КГ1). Групу «Цінності активного життя» складають цінності, які мають тісний зв'язок з цінністю «активне життя»: життєва мудрість (0,93 в КГ1, -0,85 в КГ2), сміливість (-0,62 в ЕГ та -0,66 в КГ2), високі запити (0,61 в ЕГ та -0,74 в КГ1), здоров'я (0,62 в КГ1), продуктивне життя (-0,64 в ЕГ) та життєрадісність (-0,64 в ЕГ).

Група «Естетичні цінності» складається з цінностей, які мають тісний зв'язок з цінністю «краса природи та мистецтва»: сім'я (-0,62 в КГ1), творчість (0,77 в КГ1), розваги (0,98 в ЕГ) та впевненість у собі (-0,99 в КГ1 та -0,87 в КГ2). До групи «Професійні цінності» входили цінності, які мають тісний зв'язок з цінністю «працьовитість»: широта поглядів (0,68 в ЕГ), дбайливість (0,76 в ЕГ, -0,98 в КГ1, -0,99 в КГ2), логічне мислення (0,65 в ЕГ та -0,77 в КГ2), стриманість (-0,67 в ЕГ), дисциплінованість (0,64 в ЕГ та -0,67 в КГ2) та вихованість (-0,74 в ЕГ).

З метою класифікації термінальних та інструментальних цінностей усіх груп опитаних на констатувальному етапі дослідження проводився кластерний аналіз методом міжгрупових зв'язків із застосуванням інтервальної міри «квадрат відстані Евкліда».

Побудована дендрограма свідчить про наявність у всіх групах респондентів на констатувальному етапі дослідження чотирьох основних кластерів: «Сімейні цінності», «Цінності особистісного розвитку», «Базові цінності» та «Цінності активного життя» (рис. 3-5)

Кластерний аналіз свідчить про значущість сім'ї для осіб ЕГ — вона складає окремий кластер «Сімейні цінності», у респондентів КГ1 та КГ2 цей кластер значно ширший: любов, сім'я, краса природи та мистецтва, цікава робота та відповідальність. Кластер «Цінності особистого розвитку» у осіб усіх груп складається з аналогічних цінностей: творчість, вихованість, щастя інших та толерантність (рис. 3-5).

До кластеру «Базові цінності» у опитаних усіх груп відносяться аналогічні цінності: свобода, матеріально забезпечене життя, здоров'я, а також якості, які дозволяють їх досягти: логічне мислення, сильна воля, сміливість, широта поглядів, стриманість. Кластер «Цінності активного життя» у респондентів усіх груп об'єднує такі цінності, як: активне життя, освіченість, розвиток, пізнання, непримиренність до недоліків, життєрадісність, незалежність та суспільне визнання (рис. 3-5).

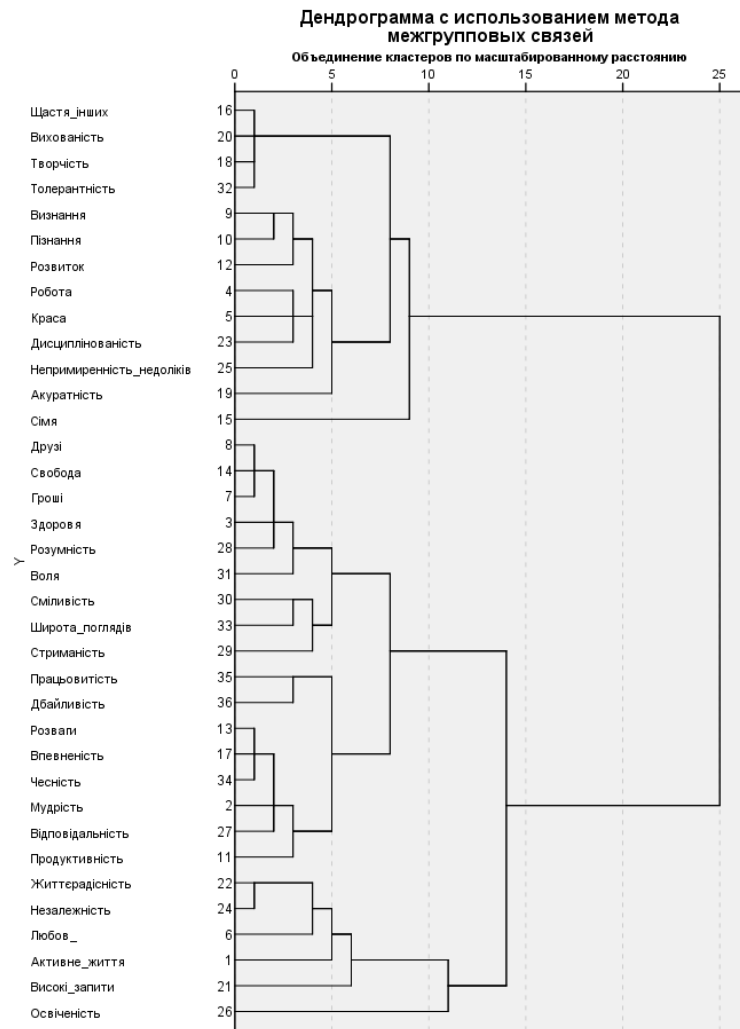

Рис. 3. Дендрограма кластерів термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти ЕГ на констатувальному етапі дослідження

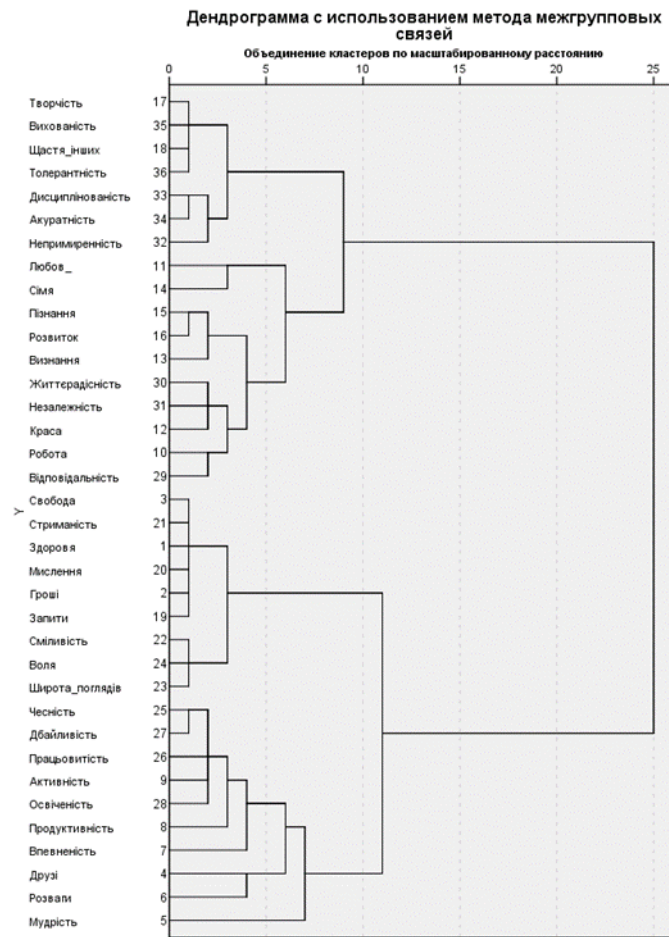

Рис. 4. Дендрограма кластерів термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти КГ1 на констатувальному етапі дослідження

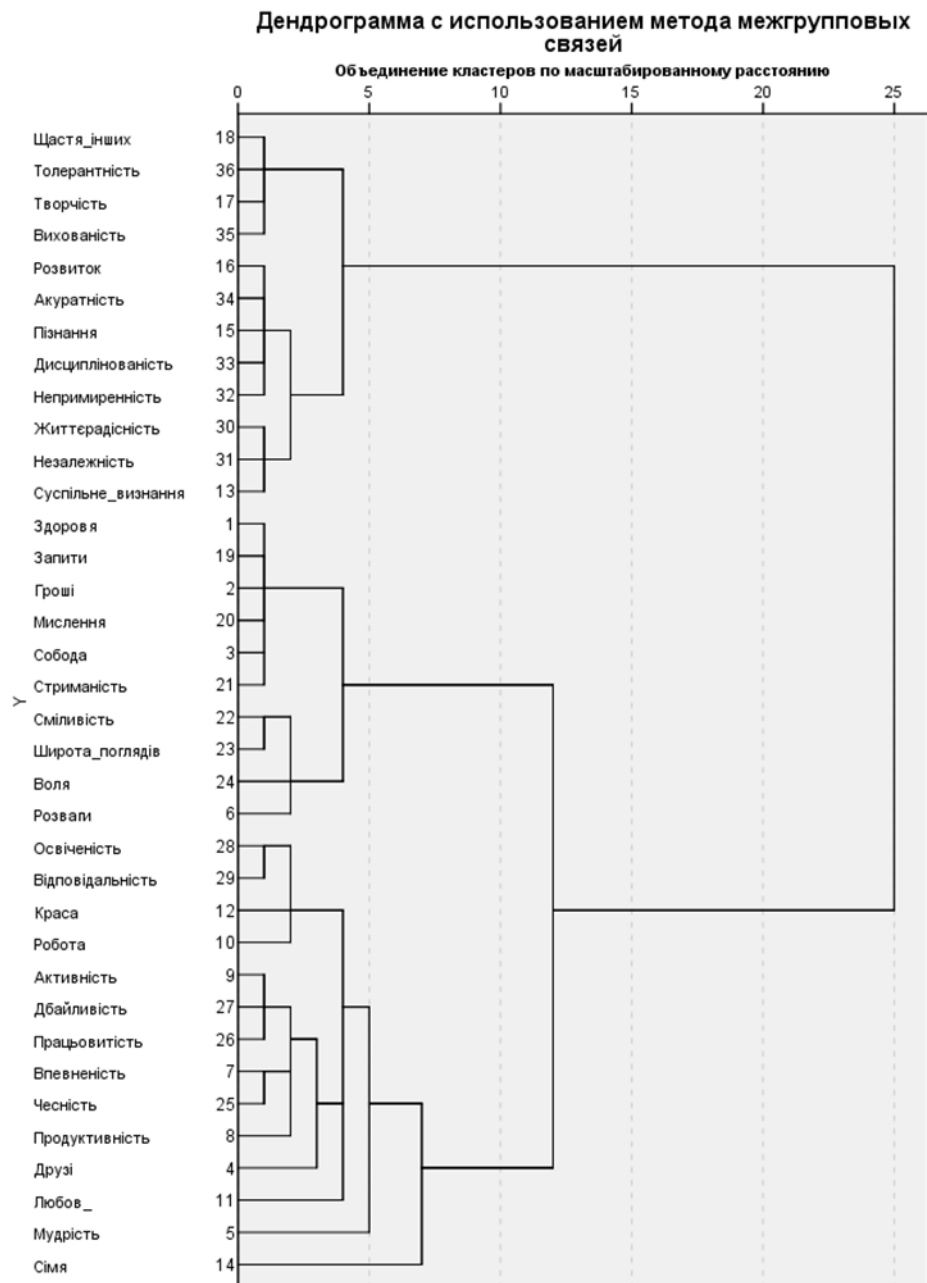

Рис. 5. Дендрограма кластерів термінальних та інструментальних цінностей осіб КГ2 на констатувальному етапі дослідження

З метою зниження розмірності термінальних та інструментальних цінностей респондентів усіх груп на констатувальному етапі дослідження проводився факторний аналіз методом головних компонент із застосуванням методу обертання «варімакс з нормалізацією Кайзера» та визначення міри вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна та критерію сферичності Бартлетта.

Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей осіб ЕГ свідчить про оптимальну їх кількість, яка дорівнює п'яти. Ці п'ять факторів разом складають 59,7 % загальної дисперсії (перший фактор — 27,2 %, другий — 11,3 %, третій — 8,8 %, четвертий — 7,2 %, п'ятий — 5,2 %). Міра вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,58, а значення критерію сферичності Бартлетта — 0,00, що свідчить про достатність такої кількості факторів (рис. 6).

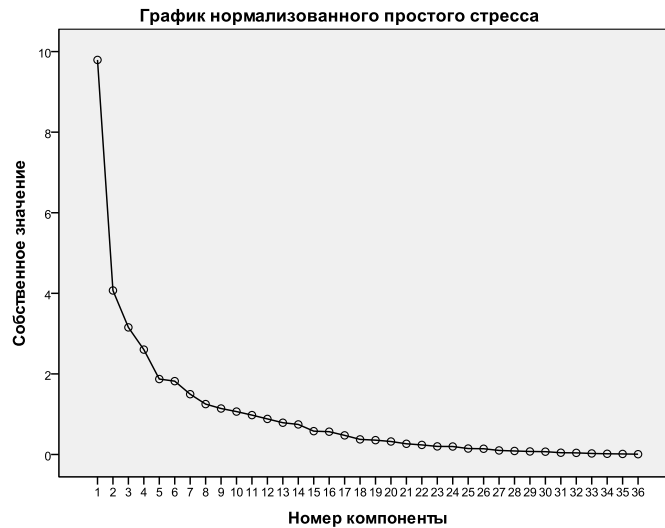

Рис. 6. Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти ЕГ на констатувальному етапі дослідження

Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей осіб КГ1 свідчить про оптимальну їх кількість, яка дорівнює сім. Ці сім факторів разом складають 63,8 % загальної дисперсії (перший — 15,3 %, другий — 12,3 %, третій — 10,5 %, четвертий — 7,6 % п'ятий — 6,5 % шостий — 6,0 %, сьомий — 5,6 %). Міра вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,61, а значення критерію сферичності Бартлетта — 0,00, що свідчить про достатність такої кількості факторів (рис. 7).

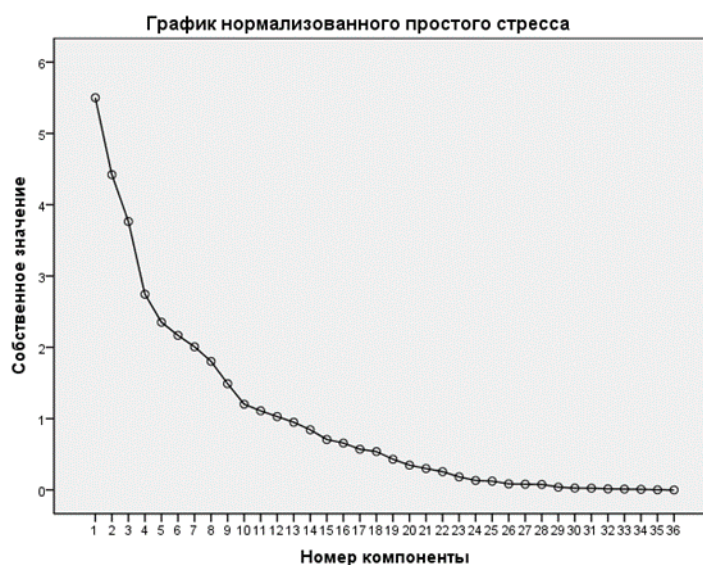

Рис. 7. Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти КГ1 на констатувальному етапі дослідження

Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей осіб КГ2 свідчить про оптимальну їх кількість, яка дорівнює дванадцять. Ці дванадцять факторів разом складають 80,7 % загальної дисперсії. Міра вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,62, а значення критерію сферичності Бартлетта — 0,00, що свідчить про достатність такої кількості факторів (рис. 8).

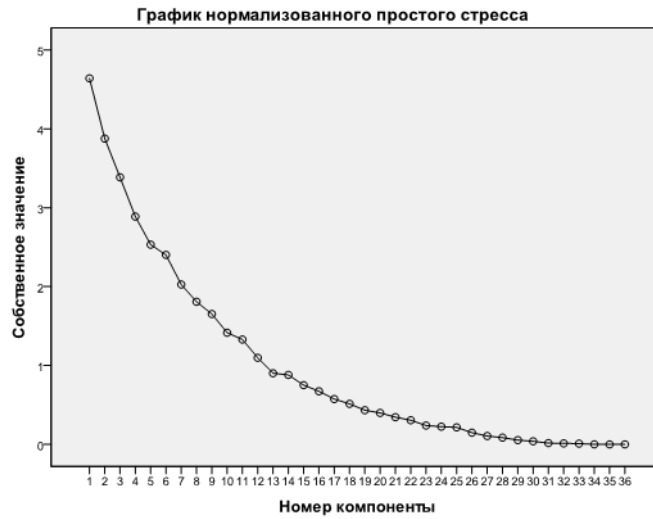

Рис. 8. Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей респондентів КГ2 на констатувальному етапі дослідження

Термінальні та інструментальні цінності осіб усіх груп на констатувальному етапі дослідження можна об'єднати у декілька факторів: «Базові цінності», «Сімейні цінності», «Цінності особистісного розвитку», та «Цінності активного життя».

Деякі цінності осіб ЕГ, КГ1 та КГ2 належать до фактору «Базові цінності»: здоров'я (факторне навантаження 0,8 в ЕГ, 0,6 в КГ1, 0,72 в КГ2) та вірні друзі (-0,7, 0,7 та 0,4 відповідно). Фактор «Сімейні цінності» складають наступні цінності опитаних: сім'я (-0,6, 0,9 та -0,7 відповідно) та щастя інших (0,2, 0,8 та 0,7 відповідно). До фактору «Цінності особистісного розвитку» відносяться наступні цінності: вихованість (0,6, -0,5 та 0,6 відповідно) та непримиренність до недоліків (0,4, 0,6 та -0,9 відповідно). Найбільші навантаження за фактором «Цінності активного життя» мають наступні цінності: цікава робота (0,8, -0,7 та 0,9 відповідно), суспільне визнання (-0,6, -0,5 та -0,4 відповідно), пізнання (-0,8, 0,8 та -0,5 відповідно).

Отже, констатувальний етап дослідження дозволив визначити ієрархію термінальних та інструментальних цінностей засуджених до позбавлення волі, які є здобувачами професійної (професійно-технічної) освіти (ЕГ та КГ1), та засуджених, які не беруть участі у жодній з корекційних програм (КГ2). Кореляційний, кластерний та факторний аналіз дозволив виділити кілька груп цінностей опитаних: «Базові цінності», «Сімейні цінності», «Цінності активного життя», «Естетичні цінності» та «Професійні цінності».

У рамках формуального етапу дослідження було здійснено коригування ієрархії цінностей у осіб ЕГ шляхом здобуття ними професійної (професійно-технічної) освіти та участі у програмі формування моральних цінностей, у респондентів КГ1 — шляхом здобуття ними освіти, а у опитаних КГ2, які не беруть участі у жодній корекційній програмі, коригування ціннісних орієнтацій не здійснювалося.

В результаті здобуття особами ЕГ професійної (професійно-технічної) освіти та участі у програмі формування моральних цінностей деякі термінальні цінності їх суттєво підвищили власну значущість: матеріально забезпечене життя (з 2 до 1 рангу), щастя інших людей (з 18 до 7 рангу), щасливе сімейне життя (з 14 до 2 рангу), любов (з 11 до 3 рангу), розвиток (з 16 до 7 рангу), пізнання (з 15 до 10 рангу) (табл. 3, 5). Зазначені цінності є просоціальними і сприяють ресоціалізації засуджених.

Низка термінальних цінностей, навпаки, суттєво зменшили значущість у осіб ЕГ в ході формуального етапу дослідження: друзі (з 4 до 11 рангу), здоров'я (з 1 до 5 рангу), розваги (з 6 до 18 рангу), впевненість у собі (з 7 до 13 рангу), продуктивне життя (з 8 до 12 рангу), цікава робота (з 10 до 16 рангу), суспільне визнання (з 13 до 17 рангу) (табл. 3, 5). Вказані цінності не завжди співпадають з просоціальними і не завжди сприяють ресоціалізації засуджених. Наприклад, матеріальне забезпечення допомагає особі скоріше адаптуватися на волі, але шляхи його досягнення можуть бути кримінальними. Друзі також можуть як сприяти, так і перешкоджати ресоціалізації, здійснювати кримінальний вплив. Розваги необхідні, але деякі з них (вживання алкоголю, наркотиків, азартні ігри тощо) можуть

суттєво перешкоджати ресоціалізації.

Інші термінальні цінності осіб ЕГ суттєво не змінили значущість: активне життя (з 9 до 10 рангу), свобода (з 3 до 4 рангу), життєва мудрість (з 5 до 4 рангу), краса природи, мистецтва (з 12 до 14 рангу), творчість (з 17 до 15 рангу) (табл. 3, 5). Вони в цілому збігаються з загальнолюдськими цінностями.

Можна вважати, що в процесі здобуття особами ЕГ професійної (професійно-технічної) освіти та участі у програмі формування моральних цінностей у них відбулися значні зміни в ієрархії термінальних цінностей, що свідчить про ефективність програми.

На відміну від осіб ЕГ, які здобувають професійну (професійно-технічну) освіту та беруть участь у програмі формування моральних цінностей, у респондентів КГ1, які лише здобувають освіту, за період формувального експерименту суттєвих змін в ієрархії термінальних цінностей не відбулося: здоров'я (з 1 до 2 рангу), матеріально забезпечене життя (з 2 до 1 рангу), свобода (3 ранг), вірні, гарні друзі (4 ранг), життєва мудрість (з 5 рангу), розваги (6 ранг), впевненість у собі (7 ранг), продуктивне життя (8 ранг), активне життя (9 ранг), цікава робота (10 ранг), любов (з 11 до 10 рангу), краса природи, мистецтва (12 ранг), суспільне визнання (13 ранг), щасливе сімейне життя (14 ранг), пізнання, інтелектуальний розвиток (з 15 до 16 рангу), розвиток (з 16 до 15 рангу), творчість (17 ранг), щастя інших (18 ранг) (табл. 3, 5). Це свідчить про ефективність програми формування моральних цінностей та низьку ефективність здобуття професійної (професійно-технічної) освіти у напрямку зміни ієрархії термінальних цінностей опитуваних.

На відміну від осіб ЕГ та КГ, які здобувають професійну (професійно-технічну) освіту, у засуджених КГ2, які не беруть участь у жодній корекційній програмі, за період формувального експерименту суттєвих змін в ієрархії термінальних цінностей не відбулося: здоров'я (1 ранг), матеріально забезпечене життя (2 ранг), свобода (3 ранг), вірні, гарні друзі (4 ранг), життєва мудрість (5 ранг), розваги (з 6 ранг), впевненість у собі (з 7 ранг), продуктивне життя (8 ранг), активне життя (9 ранг), цікава робота (10 ранг), любов (11 ранг), краса природи, мистецтва (12 ранг), суспільне визнання (з 13 до 14 рангу), щасливе сімейне життя (з 14 до 13 рангу), пізнання, інтелектуальний розвиток (15 ранг), розвиток (16 ранг), творчість (17 ранг), щастя інших (18 ранг) (табл. 3, 5). Це також свідчить про ефективність програми формування моральних цінностей у напрямку зміни ієрархії термінальних цінностей респондентів.

Таблиця 5. Термінальні цінності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти на констатувальному та формувальному етапі дослідження (ранг)

Термінальна цінність	Група					
	ЕГ		КГ1		КГ2	
	До	Після	До	Після	До	Після
Активне, діяльне життя	9	10	9	9	9	9
Життєва мудрість	5	4	5	5	5	5
Здоров'я	1	5	1	2	1	1
Цікава робота	10	16	10	10	10	10
Краса природи, мистецтва	12	14	12	12	12	12
Любов	11	3	11	11	11	11
Матеріально забезпечене життя	2	7	2	1	2	2
Вірні, гарні друзі	4	11	4	4	4	4
Суспільне визнання	14	17	14	13	14	14
Пізнання, інтелектуальний розвиток	16	10	16	16	16	15
Продуктивне життя	8	12	8	8	8	8
Розвиток	15	7	15	15	15	16
Розваги	6	18	6	6	6	6
Свобода	3	4	3	3	3	3
Щасливе сімейне життя	13	2	13	14	13	13
Щастя інших	18	1	18	18	18	18
Творчість	17	15	17	17	17	17

Впевненість у собі	7	13	7	7	7	7
--------------------	---	----	---	---	---	---

В процесі здобуття особами ЕГ професійної (професійно-технічної) освіти та участі у програмі формування моральних цінностей низка інструментальних цінностей збільшили власну значущість: чесність (з 7 до 1 рангу), толерантність (з 17 до 11 рангу), працьовитість (з 8 до 3 рангу), дбайливість (з 9 до 5 рангу), дисциплінованість (з 14 до 7 рангу), відповідальність (з 11 до 8 рангу), акуратність (з 15 до 9 рангу) та вихованість (з 18 до 14 рангу) (табл. 4, 6). Вищеназвані цінності відповідають просоціальним і сприяють засудженню в процесі їх ресоціалізації.

Деякі інструментальні цінності осіб ЕГ істотно не змінили значущість: сміливість (2 ранг), тверда воля (з 6 до 4 рангу), стриманість (з 3 до 4 рангу), непримиренність до своїх та чужих недоліків (13 ранг) (табл. 4, 6). Вони в цілому збігаються з просоціальними і позитивні для процесу ресоціалізації засуджених.

Зменшили значущість наступні інструментальні цінності осіб ЕГ: високі запити (з 3 до 10 рангу), уміння логічно мислити (з 2 до 10 рангу), широта поглядів (з 5 до 15 рангу), освіченість (з 10 до 18 рангу), життєрадісність (з 12 до 15 рангу) та незалежність (з 13 до 17 рангу) (табл. 4, 6).

Якщо до здобуття професійної (професійно-технічної) освіти та участі у програмі формування моральних цінностей більшість осіб ЕГ мали високі запити, то після її здобуття та проходження програми вони усвідомили, що для досягнення власних цілей треба наполегливо працювати. Широта поглядів та освіченість також перестали бути значущими інструментальними цінностями для більшості осіб ЕГ, які стали вважати, що найбільш важливі знання для людини — це професійні знання, які допоможуть добре заробляти, а для цього не обов'язково мати вищу освіту. Життєрадісність також стала менш значущою для більшості респондентів ЕГ, які розуміють її як розваги та безтурботне життя. Зменшила значущість і цінність незалежності, яку більшість опитуваних ЕГ розуміли як непідвладність зовнішньому впливу.

Тобто, в результаті здобуття респондентами ЕГ професійної (професійно-технічної) освіти та участі у програмі формування моральних цінностей відбулися значущі позитивні зміни в ієрархії їх інструментальних цінностей, що свідчить про ефективність програми.

На відміну від осіб ЕГ, які здобувають професійну (професійно-технічну) освіту та беруть участь у програмі формування моральних цінностей, у осіб КГ1, які лише здобувають освіту, за період формувального експерименту суттєвих змін в ієрархії інструментальних цінностей не відбулося: високі запити (1 ранг), уміння мислити (2 ранг), стриманість (3 ранг), сміливість у відстоюванні своєї думки (з 4 до 6 рангу), широта поглядів (з 5 до 4 рангу), тверда воля (з 6 до 5 рангу) чесність (з 7 до 9 рангу), працьовитість (з 8 до 7 рангу), дбайливість (з 9 до 8 рангу), освіченість (10 ранг), відповідальність (11 ранг), життєрадісність (12 ранг), незалежність (13 ранг) непримиренність до недоліків (14 ранг), дисциплінованість (15 ранг), акуратність (16 ранг), вихованість (з 18 до 17 рангу), толерантність (з 17 до 18 рангу) (табл. 4, 6). Це свідчить про ефективність програми формування моральних цінностей і незначну ефективність тільки здобуття професійної (професійно-технічної) освіти у напрямку зміни ієрархії інструментальних цінностей опитуваних.

На відміну від осіб ЕГ та КГ1, які здобувають професійну (професійно-технічну) освіту, у осіб КГ2, які не беруть участь у жодній корекційній програмі, за період формувального експерименту суттєвих змін в ієрархії інструментальних цінностей не відбулося: високі запити (1 ранг), уміння мислити (2 ранг), стриманість (3 ранг), сміливість у відстоюванні своєї думки (4 ранг), широта поглядів (5 рангу), тверда воля (6 ранг), чесність (7 ранг), працьовитість (8 ранг), дбайливість (9 ранг), освіченість (з 10 до 11 рангу), відповідальність (з 11 до 10 рангу), життєрадісність (12 ранг), незалежність (13 ранг) непримиренність до недоліків (з 13 до 14 рангу), дисциплінованість (15 ранг), акуратність (з 15 до 16 рангу), вихованість (з 18 до 17 рангу), толерантність (з 17 до 18 рангу) (табл. 4, 6). Це також свідчить про ефективність програми формування моральних цінностей у напрямку зміни ієрархії інструментальних цінностей респондентів.

Таблиця 6. Інструментальні цінності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти на констатувальному та формувальному етапі дослідження (ранг)

Інструментальна цінність	Ранг					
	ЕГ		КГ1		КГ2	
	До	Після	До	Після	До	Після
Акуратність	16	9	16	16	16	16
Вихованість	17	14	17	17	17	17
Високі запити	1	10	1	1	1	1
Життєрадісність	12	15	12	12	12	12
Дисциплінованість	15	7	15	15	15	15
Незалежність	13	17	13	13	13	13
Непримиренність до недоліків	14	13	14	14	14	14
Освіченість	10	18	10	10	10	11
Відповідальність	11	8	11	11	11	10
Уміння мислити	2	11	2	2	2	2
Стриманість	3	4	3	3	3	3
Сміливість у відстоюванні своєї думки	4	12	4	6	4	4
Тверда воля	6	5	6	5	6	6
Толерантність	18	2	18	18	18	18
Широта поглядів	5	16	5	4	5	5
Чесність	7	1	7	9	7	7
Працьовитість	8	3	8	7	8	8
Дбайливість	9	6	9	8	9	9

З метою перевірки значень термінальних та інструментальних цінностей опитуваних усіх груп на формульовальному етапі дослідження на нормальність розподілу застосовувався критерій Колмогорова-Смірнова. Значущість майже всіх показників критерію Колмогорова-Смірнова для термінальних та інструментальних цінностей респондентів усіх груп не перевищує 0,05, тому для встановлення значущих відмінностей між незалежними та залежними вибірками доцільно застосовувати непараметричні критерії.

Таблиця 7. Показники критерію Колмогорова-Смірнова для термінальних та інструментальних цінностей опитуваних на формульовальному етапі дослідження

Цінність	ЕГ	КГ1	КГ2
Активне, діяльне життя	2,0**	1,9**	3,0**
Життєва мудрість	2,1**	2,8**	1,6*
Здоров'я	2,7**	3,7**	2,9**
Цікава робота	1,7**	2,5**	1,6*
Краса природи, мистецтва	2,3**	1,4*	1,6*
Любов	1,9**	1,7**	1,1
Матеріально забезпечене життя	1,6*	1,4*	1,5*
Вірні, гарні друзі	1,0	1,5*	1,1
Суспільне визнання	1,1	1,3	1,2
Пізнання, інтелектуальний розвиток	1,5*	1,1	1,0
Продуктивне життя	1,6*	1,4*	1,6*
Розвиток	1,4*	1,5*	1,8**
Розваги	1,5*	1,5*	1,7**
Свобода	2,2**	1,4*	2,3**
Щасливе сімейне життя	3,1**	1,7**	1,3
Щастя інших	2,7**	1,8**	1,5*
Творчість	1,9**	3,0**	2,3**
Впевненість у собі	1,7**	3,0**	2,6**

Акуратність	2,0**	1,6*	2,1**
Вихованість	1,7**	2,0**	1,8**
Високі запити	2,2**	1,6*	1,5*
Життєрадісність	1,6*	1,5*	1,4*
Дисциплінованість	1,1	2,5**	1,5*
Незалежність	1,7*	2,3**	1,3
Непримиренність до недоліків	1,5*	1,4*	1,7**
Освіченість	1,4*	2,1**	1,6*
Відповідальність	1,4*	1,5*	1,6*
Уміння мислити	1,6*	1,0	1,4*
Стриманість	1,7**	1,2	1,5*
Сміливість у відстоюванні своєї думки	2,2**	1,3	1,7**
Тверда воля	1,5**	1,1	1,2
Толерантність	3,0**	1,4	1,7**
Широта поглядів	2,2**	1,3	2,0**
Чесність	2,2**	1,8**	1,4*
Працьовитість	2,0**	2,0**	2,6**
Дбайливість	2,0**	2,5**	2,7**

** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$

Для встановлення значущих відмінностей між залежними вибірками (на констатувальному та формуальному етапі дослідження) ми застосовували непараметричний критерій Вілкоксона. Якщо його значущість перевищує 0,05 — приймається нульова гіпотеза (відмінності незначущі), якщо вона менше чи дорівнює 0,05 — приймається альтернативна гіпотеза (відмінності значущі). Виявлено значущі відмінності між особами ЕГ на констатувальному та формуальному етапі дослідження за всіма термінальними та переважною більшістю інструментальних цінностей, чого не відбулося у осіб КГ1 та КГ2, що свідчить про ефективність програми формування моральних цінностей у напрямку зміни ієрархії термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти.

Таблиця 8. Показники критерію Вілкоксона для термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти на формуальному етапі дослідження

Цінність	ЕГ	КГ1	КГ2
Активне, діяльне життя	-2,52*	-0,64	-0,82
Життєва мудрість	-5,91**	-1,00	-2,12*
Здоров'я	-6,01**	0,00	0,00
Цікава робота	-4,13**	-1,69	0,00
Краса природи, мистецтва	-5,11**	0,00	-1,34
Любов	-6,29**	-1,93	-1,34
Матеріально забезпечене життя	-6,35**	0,00	0,00
Вірні, гарні друзі	-6,37**	-1,00	-2,98**
Суспільне визнання	-5,74**	-0,82	0,00
Пізнання, інтелектуальний розвиток	-5,52**	-1,84	0,00
Продуктивне життя	-3,22**	-0,76	-0,52
Розвиток	-6,15**	-1,27	0,00
Розваги	-6,39**	-2,59*	-1,59
Свобода	-5,79**	0,00	-1,00
Щасливе сімейне життя	-6,17**	-1,60	0,00
Щастя інших	-6,42**	0,00	0,00
Впевненість у собі	-6,36**	-2,13*	-2,06*
Творчість	-6,32**	-1,41	0,00

Акуратність	-5,85**	-0,65	-1,00
Вихованість	-6,43**	0,33	0,00
Високі запити	-0,76	0,00	0,00
Життєрадісність	-6,37**	-0,68	-2,14*
Дисциплінованість	-6,30**	-1,12	-1,00
Незалежність	-6,37**	-1,13	0,00
Непримиренність до недоліків	-0,39	-0,42	-1,00
Освіченість	-6,16**	-1,38	-2,20*
Відповідальність	-0,71	-0,11	-2,12*
Уміння мислити	-6,29**	-0,33	0,00
Стриманість	-1,10	-1,71	0,00
Сміливість у відстоюванні своєї думки	-6,24**	-2,06*	0,00
Тверда воля	-2,60*	-1,20	-1,00
Толерантність	-6,39**	-1,73	0,00
Широта поглядів	-6,35**	-0,93	0,00
Чесність	-6,37**	-1,42	-1,00
Працьовитість	-6,26**	-0,51	-0,38
Дбайливість	-5,52**	0,79	-2,60**

** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$

З метою встановлення зв'язку між термінальними та інструментальними цінностями опитуваних усіх груп на формульованому етапі дослідження був проведений кореляційний аналіз. Враховуючи, що значущість цінності визначається її рангом, ми застосовували коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Порівняльний аналіз коефіцієнтів кореляції між цінностями осіб ЕГ на констатувальному та формульованому етапах свідчить про значні зміни груп цінностей в процесі їх участі у програмі формування моральних цінностей, чого не відбулося у осіб КГ1 та КГ2.

Якщо у осіб ЕГ на констатувальному етапі дослідження виділено чотири групи цінностей («Базові цінності», «Цінності активного життя», «Естетичні цінності» та «Професійні цінності»), то на формульованому етапі — здоров'я та активне життя ($KK = -0,67$), акуратність та впевненість ($0,65$), дисциплінованість та життєрадісність ($-0,79$), а також дбайливість та працелюбність ($-0,67$). У осіб КГ1 та КГ2 на формульованому етапі дослідження склад груп цінностей («Базові цінності», «Цінності активного життя», «Естетичні цінності» та «Професійні цінності») майже не змінився.

З метою класифікації термінальних та інструментальних цінностей опитаних усіх груп на формульованому етапі дослідження проводився кластерний аналіз методом міжгрупових зв'язків із застосуванням інтервальної міри «квадрат відстані Евкліда».

Побудовані дендрограми свідчать про наявність у всіх групах респондентів чотирьох основних кластерів цінностей: «Сімейні цінності», «Базові цінності», «Цінності активного життя» та «Цінності особистісного розвитку», але склад їх в процесі формульованого етапу дослідження змінився лише у осіб ЕГ, чого не відбулося в КГ1 та КГ2, що свідчить про істотну зміну ієрархії цінностей в процесі участі у програмі формування моральних цінностей (рис. 9-11).

Так, якщо до кластеру «Сімейні цінності» на констатувальному етапі дослідження у осіб ЕГ відносилася лише цінність «сім'я», то на формульованому етапі до нього додалися цінності: толерантність, щастя інших, чесність, любов та працьовитість, чого не відбулося у осіб КГ1 та КГ2. До кластеру «Базові цінності» у осіб ЕГ на констатувальному етапі дослідження відносилися цінності: сильна воля, дбайливість та мудрість, то на формульованому етапі: матеріально забезпечене життя, логічне мислення, сильна воля, сміливість та широта поглядів, чого також не відбулося у осіб КГ1 та КГ2 (рис. 9-11).

Істотні зміни відбулися і у кластері «Цінності активного життя» осіб ЕГ: на констатувальному етапі дослідження у ньому переважали цінності — логічне мислення, сміливість, вірні друзі, високі запити, продуктивне життя, дисциплінованість, акуратність, відповідальність та матеріально забезпечене життя; тоді як на формульованому етапі —

освіченість, непримиренність до недоліків, життєрадісність, незалежність та суспільне визнання, чого також не відбулося у осіб КГ1 та КГ2 (рис. 9-11).

Склад цінностей кластеру «Цінності особистісного розвитку» у осіб ЕГ також значно змінився: якщо на констатувальному етапі дослідження він складався з наступних цінностей: непримиренність до недоліків, впевненість, широта поглядів, краса природи та мистецтва, життєрадісність, цікава робота, суспільне визнання, розваги, освіченість та незалежність, то на формуальному етапі основу його склади цінності: щастя інших та толерантність, чого не відбулося у осіб КГ1 та КГ2 (рис. 9-11).

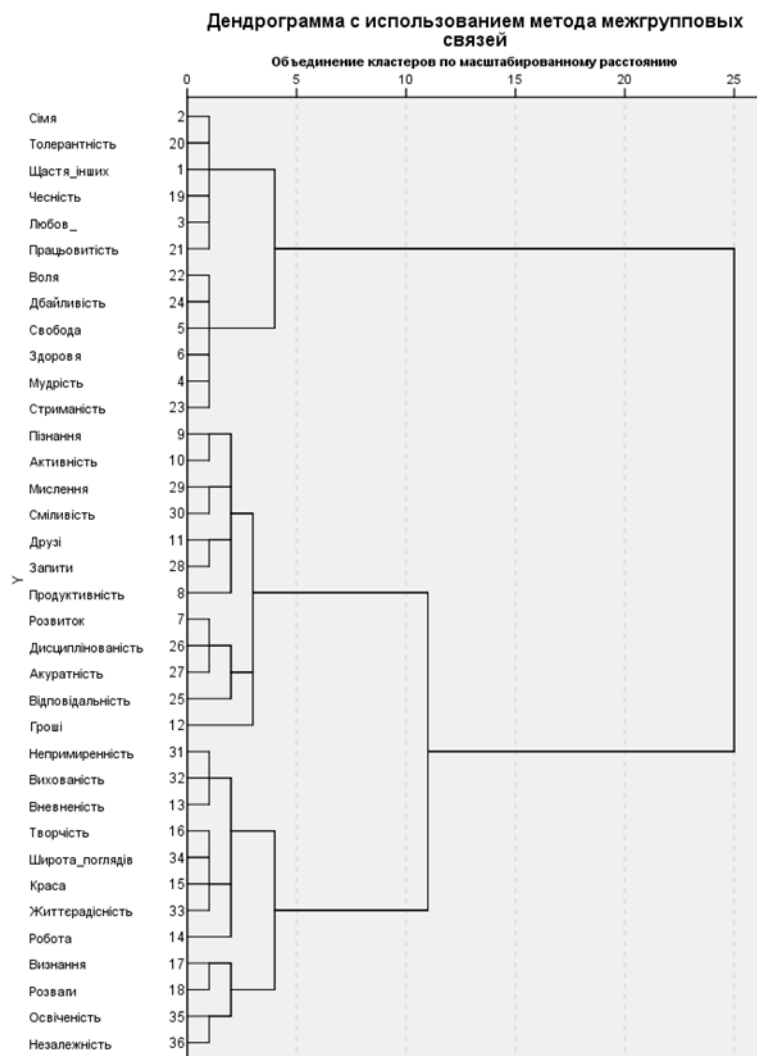

Рис. 9. Дендрограма кластерів термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти ЕГ на формуальному етапі дослідження

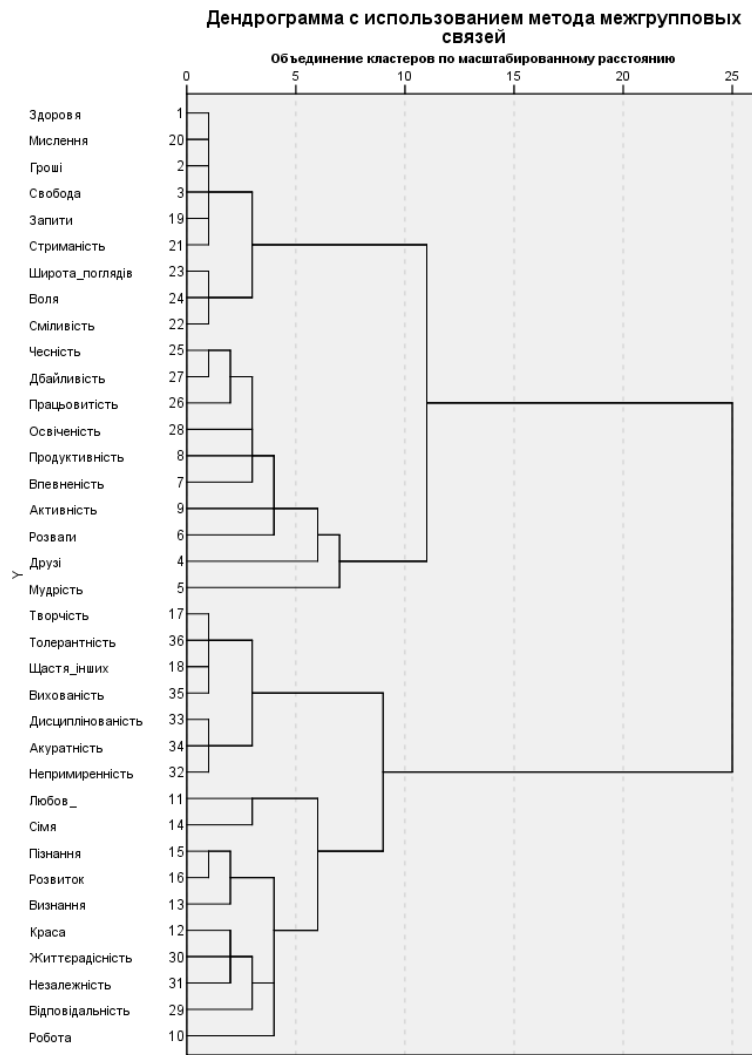

Рис. 10. Дендрограма кластерів термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти КГ1 на формувальному етапі дослідження

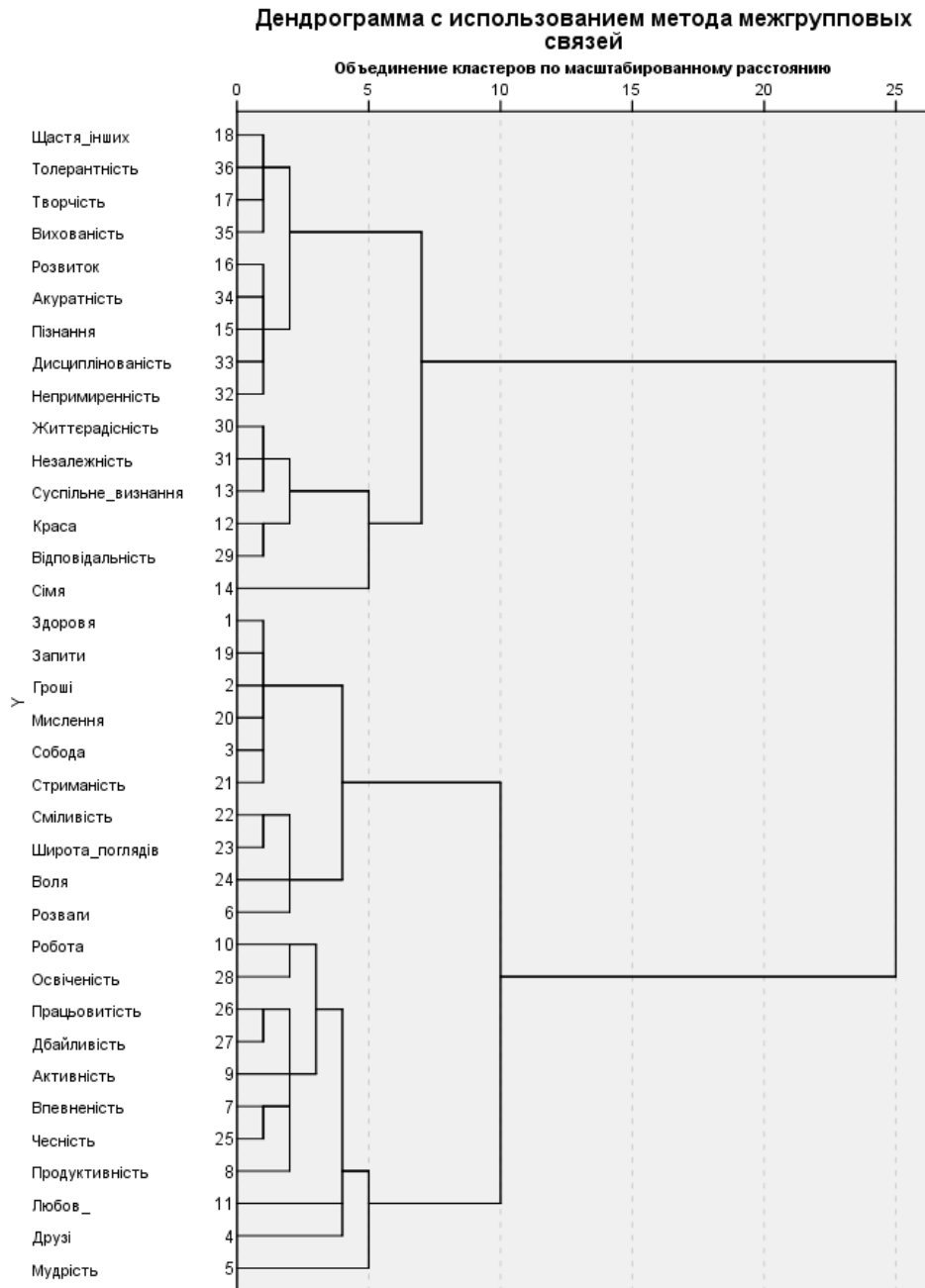

Рис. 11. Дендрограма кластерів термінальних та інструментальних цінностей засуджених КГ2 на формуальному етапі дослідження

З метою зниження розмірності термінальних та інструментальних цінностей опитаних усіх груп засуджених на формуальному етапі дослідження проводився факторний аналіз методом головних компонент із застосуванням методу обертання «варімакс з нормалізацією Кайзера» та визначення міри вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна та критерію сферичності Бартлетта.

Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей осіб ЕГ на формуальному етапі дослідження свідчить про оптимальну їх кількість, яка дорівнює сім (рис. 12). Ці сім факторів разом складають 58,2 % загальної дисперсії (перший фактор — 12,2 %, другий — 9,1 %, третій — 8,6 %, четвертий — 7,5 %, п'ятий — 7,5 %, шостий — 6,8 %, сьомий — 6,5 %). Міра вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,65, а значення критерію сферичності Бартлетта — 0,00, що свідчить про достатність такої кількості факторів.

Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей осіб КГ1 на формуальному етапі дослідження свідчить про оптимальну їх кількість, яка дорівнює сім (рис. 13). Ці сім факторів разом складають 60,5 % загальної дисперсії (перший — 15,6 %, другий — 10,5 %, третій — 10,0 %, четвертий — 6,9 %, п'ятий — 6,3 %, шостий — 6,1 %, сьомий — 5,1 %). Міра вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,60,

а значення критерію сферичності Бартлетта — 0,00, що свідчить про достатність такої кількості факторів.

Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей осіб КГ2 свідчить про оптимальну їх кількість, яка дорівнює вісім (рис. 14). Ці вісім факторів разом складають 62,4 % загальної дисперсії. Міра вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,66, а значення критерію сферичності Бартлетта — 0,00, що свідчить про достатність такої кількості факторів.

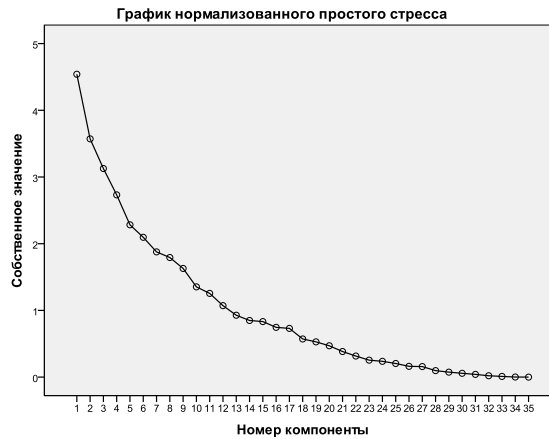

Рис. 12. Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти ЕГ на формувальному етапі дослідження

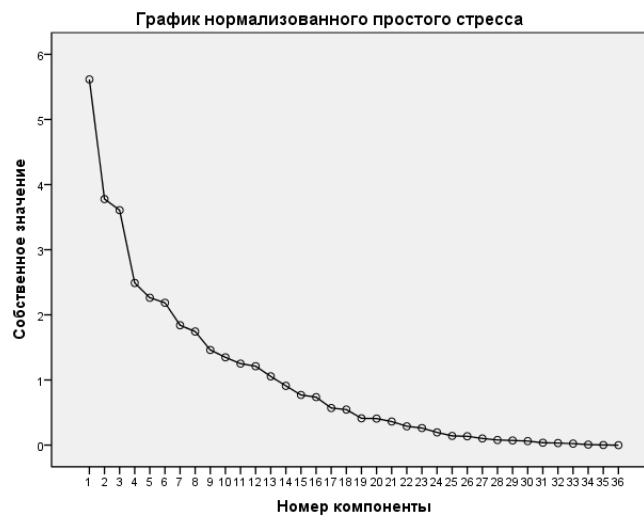

Рис. 13. Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти КГ1 на формувальному етапі дослідження

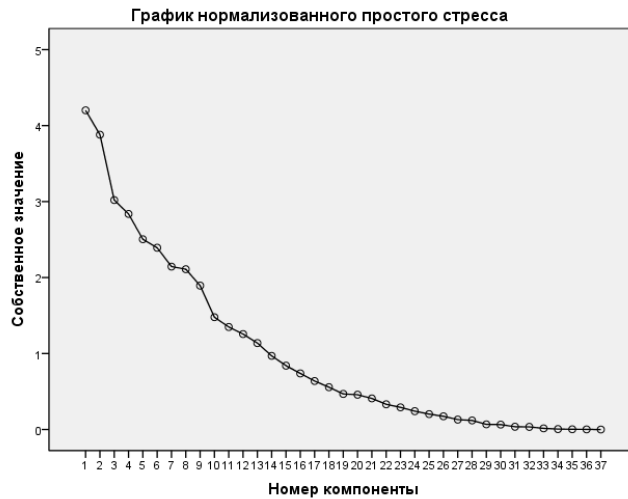

Рис. 14. Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей засуджених КГ2 на формульовальному етапі дослідження

Термінальні та інструментальні цінності респондентів усіх груп на констатувальному та формульовальному етапі дослідження можна об'єднати у декілька факторів: «Базові цінності», «Сімейні цінності», «Цінності особистісного розвитку» та «Цінності активного життя», але зміст цих факторів на різних етапах дослідження відрізняється лише у осіб ЕГ, чого не відбувається у опитаних КГ1 та КГ2.

Так, якщо до фактору «Базові цінності» на констатувальному етапі дослідження осіб ЕГ належали цінності: здоров'я (факторне навантаження 0,8) та вірні друзі (-0,7), то на констатувальному етапі — матеріально забезпечене життя (-0,8), суспільне визнання (0,9), продуктивне життя (0,5), свобода (0,5), розваги (0,9) та творчість (-0,6). Якщо фактор «Сімейні цінності» на констатувальному етапі дослідження складався з цінностей: сім'я (-0,6) та щастя інших (0,2), то на формульовальному етапі до цінності сім'я (0,7) додалися розваги (-0,6) та толерантність (0,6).

До фактору «Цінності особистісного розвитку» на констатувальному етапі дослідження в ЕГ відносилися цінності: вихованість (0,6) та непримиренність до недоліків (0,4), тоді як на формульовальному етапі цінностей стало значно більше: акуратність (-0,7), тверда воля (0,8), дбайливість (0,8), життєрадісність (-0,9), освіченість (0,8) та широта поглядів (0,8). Найбільші навантаження за фактором «Цінності активного життя» на констатувальному етапі дослідження мали наступні цінності: цікава робота (0,8) та суспільне визнання, тоді як на формульовальному етапі — активне життя (0,6), любов (0,6), щастя інших (-0,6) та незалежність (0,5). Це переконливо свідчить про зміну структури факторів цінностей осіб ЕГ в результаті участі у програмі формування моральних цінностей.

Зміст факторів цінностей осіб КГ1 істотно не змінився. Так, фактор «Базові цінності» складається з цінностей: здоров'я (факторне навантаження 0,6 на констатувальному етапі та 0,7 на формульовальному) та вірні друзі (0,7 та 0,6 відповідно), фактор «Сімейні цінності»: сім'я (0,9 та 0,9 відповідно) та щастя інших (0,8 та 0,9 відповідно), фактор «Цінності особистісного розвитку»: вихованість (-0,5 та -0,4 відповідно) та непримиренність до недоліків (0,6 та 0,7 відповідно), фактор «Цінності активного життя»: цікава робота (-0,7 та 0,7 відповідно), суспільне визнання (-0,5 та 0,8 відповідно), пізнання (0,8 та -0,7 відповідно). Це свідчить про низьку ефективність лише здобуття професійної (професійно-технічної) освіти у напрямку зміни структури факторів цінностей.

Зміст факторів цінностей осіб КГ2 також майже не змінився. Фактору «Базові цінності»: здоров'я (факторне навантаження 0,7 на констатувальному та 0,6 на формульовальному етапі дослідження) та вірні друзі (0,4 та -0,6 відповідно). Фактор «Сімейні цінності» складають наступні цінності засуджених: сім'я (-0,7 та -0,7 відповідно) та щастя інших (0,7 та -0,5 відповідно). До фактору «Цінності особистісного розвитку» відносяться наступні цінності: вихованість (0,6 та 0,5 відповідно) та непримиренність до недоліків (-0,9 та -0,7 відповідно). Найбільші навантаження за фактором «Цінності активного життя» мають наступні цінності: цікава робота (0,9 та 0,8 відповідно), суспільне визнання (-0,4 та -0,6

відповідно), пізнання (-0,5 та 0,5 відповідно). Це свідчить про відсутність зміни структури факторів цінностей засуджених, які не беруть участь у жодній з корекційних програм.

Тобто, в процесі формувального етапу дослідження відбулися значні зміни у складі факторів цінностей осіб ЕГ, які беруть участь у програмі формування моральних цінностей, чого не відбулося у осіб КГ1, які лише здобувають професійну (професійно-технічну) освіту, а також у осіб КГ2, які не беруть участь у жодній з корекційних програм. Це свідчить про ефективність програми формування моральних цінностей у напрямку зміни складу факторів цінностей особистості здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти.

Отже, формувальний етап дослідження дозволяє стверджувати, що найбільші зміни у структурі ціннісних орієнтацій відбулися у осіб ЕГ, які беруть участь у програмі формування моральних цінностей, чого не відбулося у осіб КГ1, які лише здобувають професійну (професійно-технічну) освіту, а також у осіб КГ2, які не беруть участь у жодній з корекційних програм. Це свідчить про ефективність програми формування моральних цінностей у напрямку ціннісної трансформації особистості здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти.

ВИСНОВКИ

1. Найбільш значущою для осіб ЕГ, КГ1 та КГ2 є така термінальна цінність, як «матеріально забезпечене життя», а найменш значущою — цінність «творчість». Найбільш значущими для них є наступні інструментальні цінності: «уміння мислити», «стриманість» та «тверда воля»; а найменш значущими — «дисциплінованість» та «акуратність».

2. В усіх групах опитаних виявлені взаємопов'язані цінності: «активне життя» та «життєва мудрість»; «творчість» та «впевненість у собі»; «дбайливість» та «працьовитість». Тісний зв'язок було виявлено між усіма аналогічними цінностями осіб КГ1 та КГ2 на етапах констатувального та формувального експерименту, чого не виявлено між цінностями респондентів ЕГ.

3. Виявлено значущі відмінності між кластерами цінностей осіб ЕГ на етапах констатувального та формувального експерименту, чого не виявлено між кластерами цінностей респондентів КГ1 та КГ2. У кожній групі опитаних є кластери «Сімейні цінності» (цінності «відповідальність» та «дбайливість»), «Базові цінності» (цінність «матеріально забезпечене життя») та «Активне життя» (цінності «цікава робота», «працелюбність» та «творчість»).

4. У кожній групі опитаних є фактор «Базові цінності» (цінність «матеріально-забезпечене життя»), майже у кожній: «Сімейні цінності» (цінність «дбайливість»), «Професійні цінності» (цінності «цікава робота», «дисциплінованість» та «відповідальність») та «Етичні цінності» (цінність «чесність»).

Таким чином, в результаті проведення із особами ЕГ програми формування моральних цінностей у них відбулися значущі зміни в ієрархії термінальних та інструментальних цінностей, чого не відбулося в КГ1 (здобувачі професійної (професійно-технічної) освіти) та КГ2 (не беруть участі у жодній корекційній програмі), що свідчить про ефективність програми.

Подальші дослідження цього напрямку можна проводити щодо особливостей смисложиттєвих орієнтацій здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі та беруть участь у програмі формування моральних цінностей.

Список використаних джерел

1. Пахомов І. В. Формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти : програма тренінгу. Біла Церква: БНПО ДЗВО «УМО», 2023. 143 с.
2. Суліцький В. В. Притча-терапія в роботі з клієнтами. *Danish Scientific Journal*. København : 2020. № 36. Р. 46–49.
3. Пахомов І. В., Супрун М. О. Програма формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті* : міжнар. період. зб. наук. пр. / за заг. ред. В. П. Бабица, О. М. Хвостиченка. Харків : ВННОТ, 2023. Вип. 5. С. 404–419.